

Розділ 1

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ШКОЛИ

CHAPTER 1

ACTUAL ISSUES OF THE HIGHER EDUCATION

УДК 378.017.4

Віра Панасівна Курок,

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри технологічної та професійної освіти
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка,
e-mail: virakurok@gmail.com

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

У статті обґрунтовано теоретичні засади громадянського виховання молоді, наголошено на актуальності такого виховання для майбутнього вчителя в умовах реалізації Концептуальних засад реформування середньої освіти «Нова українська школа». Здійснено аналіз законодавчих документів у галузі освіти щодо реалізації громадянського виховання особистості в контексті професійної підготовки вчителя. Визначено зміст громадянського виховання майбутнього вчителя відповідно до завдань реформування вищої освіти України.

Ключові слова: виховання, громадянське виховання, громадянська компетентність, майбутній учитель, Нова українська школа.

Постановка проблеми. Реформування системи освіти України в контексті соціальних перетворень зумовлює необхідність переосмислення її базових орієнтирів. «У сучасній парадигмі вищої освіти гостро постає проблема виховання громадянина країни, здатного реалізувати свій інтелектуальний і духовний потенціал, бути суб'єктом життєдіяльності і стратегії власної долі» [1, с. 4]. У Національній доктрині розвитку освіти України зазначено, що основою розвитку українського суспільства є виховання «свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування в неї потреби та вміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури» [2]. У цьому аспекті значно актуалізується діяльність учителя, місія якого полягає у вихованні покоління, що творитиме майбутнє нашої держави та добробут народу. Тому громадянське виховання майбутнього вчителя як базового носія та трансфера основних громадянських цінностей відносно молодого покоління є стратегічним завданням розбудови системи вищої освіти.

Учителі повинні спрямовувати свою освітню діяльність на формування в молоді сучасного світогляду, ідей, поглядів, переконань, заснованих на єдності принципів національної ідентифікації та належності, патріотизму, демократизму, гуманізму, наступності та спадкоємності поколінь, адже «основа громадянського суспільства – цивілізований, самодіяльний, повноправний індивід» [1, с. 11]. З огляду на це акцентуємо на важливості громадянського виховання майбутніх учителів у контексті реформування вищої освіти. Водночас нерозв'язаними є суперечності між потребою в громадянському вихованні майбутніх учителів та орієнтацією на застарілі форми й методи, що застосовують для реалізації цього завдання, відсутністю нових технологій, адекватних вимогам сучасності; між визнанням пріоритетності громадянського виховання вчителів у процесі професійної підготовки та низькою мотивацією працівників закладів освіти до співробітництва зі студентами й громадськістю.

Аналіз досліджень і публікацій. Результати аналізу наукової літератури засвідчують наявність теоретико-практичних напрацювань з окресленої проблеми. Питання організації громадянської освіти досліджували І. Галактіонова, Т. Гребеник, О. Козлова та ін.; психологічні аспекти становлення громадянськості особистості вивчали М. Боришевський, Л. Снігур, І. Молодцова та ін.; дослідженням

специфіки формування громадянських цінностей та громадянської позиції займалися Л. Корінна, Н. Корпач та М. Чельцов та ін.; педагогічні умови громадянського виховання особистості виокремлювали В. Астахова, І. Бех, В. Івашковський та ін.; питання професійної підготовки педагога розглядали класики вітчизняної педагогіки А. Макаренко, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.

Незважаючи на наявність численних досліджень проблеми громадянського виховання майбутніх учителів, специфіка реалізації зазначеного процесу в контексті сучасного реформування системи освіти України залишається недостатньо дослідженою.

Метою статті є аналіз змісту громадянського виховання майбутнього вчителя в контексті реформування вищої освіти України.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети нами застосовано теоретичні (аналіз науково-педагогічної, психологічної, науково-методичної та філософської літератури з досліджуваної проблеми; систематизація й узагальнення проаналізованих теоретичних джерел та передового педагогічного досвіду з проблеми громадянського виховання майбутнього вчителя) та емпіричні (педагогічне спостереження) методи дослідження.

Викладення основного матеріалу дослідження. Неспростовним є те, що суспільство та держава незалежно від соціальних та політичних трансформацій відіграють провідну роль у формуванні особистості. Стрімкий розвиток України визначається в загальному контексті європейської інтеграції орієнтацією на фундаментальні цінності західної культури: парламентаризм, свободу дії і слова, права людини, лібералізацію та інші невіддільні атрибути суспільного демократичного співтовариства, це повинно підняти на новий щабель розвитку українське суспільство, а також вищу освіту в країні, що має давні міцні традиції [3]. Нині ми спостерігаємо «активізацію в справі наукового обґрунтування і практичного забезпечення нової системи виховання, мета якої полягає у вихованні демократично і національно зорієнтованої особистості, формуванні в неї комплексу громадянських якостей» [4, с. 48]. Це актуалізує пошук Україною власних шляхів виховання високосвідомого громадянина з активною життєвою позицією, тож ця проблема в освітньому закладі пов'язана з необхідністю переосмислення теоретичних основ громадянського виховання, врахування сучасної суспільної ситуації, що потребує орієнтації на цінності громадянського суспільства [1]. Такі зміни є визначальними в пошуку оптимальних шляхів громадянського виховання вчителів у процесі їхньої професійної підготовки, адже «сучасний вищий навчальний заклад, готуючи конкурентоспроможного фахівця, виховує громадянина» [5, с. 8].

І. Семенець-Орлова, досліджуючи нормативно-правове забезпечення освітніх змін в Україні, стверджує, що «переважна більшість положень Закону України «Про освіту» (1991 р.) вичерпала свій регуляторний ресурс і перестала відповідати сучасним завданням повноцінного розкриття потенціалу кожної людини, а також забезпечення сталого розвитку суспільства і розбудови України як демократичної, конкурентоздатної європейської держави» [6, с. 1]. Погоджується із цією тезою А. Грітчина, яка також зауважує недостатність зусиль державної політики у сфері освіти, виходячи з аналізу Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки [7], де йдеться про необхідність розвитку громадянина як високоморальної особистості, що плекає українські традиції, духовні цінності, має відповідні знання, володіє вміннями та навичками, здатна реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства. Дослідниця наголошує «на необхідності формування активної громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості громадян України, особливо дітей та молоді» [8, с. 24].

І. Семенець-Орлова зауважує на поверховості та формальності змін в освіті, що не сприяють підвищенню її якості, а призводять до значних соціально-економічних втрат. Такі невтішні висновки було зроблено після аналізу основної нормативної бази реформування освіти сучасної України – Конституції України, Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), Національної доктрини розвитку освіти, Закону про освіту (№ 1060-ХІІ від 23 травня 1991 р.), Закону України «Про вищу освіту» (№ 1556-VII від 1 липня 2014 р.), Стратегії сталого розвитку «Україна-2020». Водночас науковець, аналізуючи сучасні тенденції реформування освіти, позитивно оцінює *Концептуальні засади «Нова українська школа»* [6; 9], що є стратегічною основою для подальшої діяльності уряду щодо реформування середньої освіти до 2029 року.

В основу Концепції «Нова українська школа» [9] покладено тріаду результату навчання випускників: «особистість» (цілісна особистість, усебічно розвинена, здатна до критичного мислення),

«патріот» (людина з активною позицією, яка діє згідно з морально-етичними принципами і здатна приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини) та «інноватор» (здатний змінювати навколишній світ, розвивати економіку за принципами сталого розвитку, конкурувати на ринку праці, учитися впродовж життя). Визначено, що саме в школі формується особистість, її громадянська позиція та основні моральні якості. Отже, основним змістом документа є пропагування процесів розвитку, виховання і соціалізації особистості в новій школі, що покликані зробити випускника конкурентоспроможним у XXI столітті.

Зазначені освітні орієнтири потребують концептуально нових підходів до підготовки та діяльності вчителя. Відповідно до Концепції Нової української школи [9] вчитель має бути вмотивованим до свободи творчості й професійного розвитку, готовим до впровадження педагогіки партнерства на принципах співпраці, поваги до особистості, доброзичливості, довіри у відносинах, рівноправності та гуманізму. Основною тезою концепції є залежність успішності учня від успішності вчителя, що спричиняє суттєві зміни в процесі й змісті професійної підготовки педагога. Тому громадянське виховання майбутнього вчителя в контексті Нової української школи значно актуалізується.

Дійсно, з-поміж зазначених у Концепції [9] десяти ключових компетентностей Нової української школи виокремлено й соціальну та громадянську компетентності, що виражаються в усіх формах поведінки, потрібних для ефективної та конструктивної участі в громадському житті, в сім'ї, на роботі; умінні результативно працювати в команді; попередженні й розв'язанні конфліктів; повазі до закону, дотриманні прав людини і підтримки соціокультурного різноманіття; глибокому розумінні власної національної ідентичності.

Вагомою складовою освітнього процесу в Концепції Нової української школи стає виховний процес, орієнтований «на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність)» [9]. З огляду на це до особистості сучасного вчителя та рівня його професійної підготовки в контексті громадянського виховання наразі висувають високі вимоги.

Незмінним в аналізованому нами документі залишається основне завдання громадянського виховання – «формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною» [10, с. 75]. Погоджуємося з думкою І. Бега про те, що громадянське виховання поєднує кілька різновидів виховання: патріотичне, правове та моральне [11, с. 23] і вимагає від учителя Нової української школи високого рівня освіченості, соціальної відповідальності та громадянської активності. Цінним є твердження Н. Курилюк стосовно змісту громадянської активності як «структурно-змістової якості особистості, що формується та розвивається на основі власних ціннісних орієнтацій, урахування цінності суспільства та правові норми й вимоги держави, спрямовує діяльність, поведінку, спілкування людини як представника соціального на створення світу громадянських відносин та відображає характер інституціональної взаємодії з владою» [12, с. 138]. Відзначимо, що основою Нової української школи є соціальна активність учителя, його громадянська позиція.

Важливим у контексті нашої розвідки є твердження В. Сипченко, яка підкреслює, що «результативність громадянського виховання залежить від педагогічних технологій, що використовуються викладачами вищої школи для формування громадянської самосвідомості студентів, від тих соціальних відносин, що склалися в нашому суспільстві. Завдання вищого навчального закладу полягає у створенні відповідних умов для самовизначення, самовдосконалення майбутнього педагога в освітньому процесі» [13].

Результатом громадянського виховання майбутніх педагогів має бути підвищення рівня громадянської компетентності, тобто «інтегративної якості особистості, яка дозволяє їй усвідомлено, відповідально й ефективно користуватися своїми громадянськими правами і свободами, виконувати обов'язки громадянина, займати активну громадянську позицію, поділяти цінності демократичного суспільства, бути патріотом своєї Батьківщини, шанобливо ставитися до народів і культур інших країн» [14, с. 11]. У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти йдеться про формування громадянської компетентності як здатності учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Зазначені положення також

висвітлено в Концепції Нової української школи, що є підтвердженням однакового спрямування вектора формування в майбутніх педагогів активної соціальної та громадянської позиції, підвищення рівня їхньої духовної культури, правової обізнаності тощо.

У закладі освіти саме «педагог виступає як носій суспільного досвіду, що систематично діє з метою вдосконалення особистості» [1, с. 87]. Тож саме йому «необхідна особлива підготовка в галузі громадянської освіти та громадянського виховання, орієнтована на реалії сучасного глобального світу, наукові методи роботи з інформацією, усвідомленість та цілепокладання у вибудовуванні педагогічної діяльності, перехід від директивного до підтримувального характеру викладання, проведення рефлексій з приводу досягнених успіхів і допущених помилок» [14, с. 11].

Заслужують на увагу думки Н. Казакової та Л. Пісоцької про те, що «принцип громадянськості й патріотизму передбачає наявність у педагога почуттів власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, відповідальності, поваги й довіри до інших громадян і до державної влади. Учитель повинен бути здатним виконувати свої обов'язки, вміти гармонійно поєднувати патріотичні національні і наднаціональні, загальнолюдські почуття» [15, с. 133].

О. Майданик вважає основною метою кожного вишу «не тільки виховати професійного спеціаліста, а й сформувати свідомого громадянина, патріота, тобто особистість із притаманними їй якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток громадянського суспільства в Україні, який зможе в процесі своєї професійної діяльності передати свої знання молодшому поколінню» [16, с. 176]. Головною соціальною цінністю стає особистість і процес її розвитку, тому першочерговим завданням вищої школи має стати формування громадянина нового типу.

Дійсно, результат громадянського виховання молоді значною мірою залежить від позиції вчителя, його професійних та особистісних якостей, національного характеру, патріотичної свідомості, громадянського світогляду. Досягнення мети такого виховного впливу є реальним лише за умови, якщо вчитель є для вихованців взірцем громадянина і патріота, гідним прикладом для наслідування. У цьому контексті солідаризуємося з думкою С. Федотенко: «Творчі, відповідно підготовлені педагоги вміло проєктують розвиток громадянських якостей дітей і прагнуть, щоб їхні вихованці не тільки усвідомлювали певні морально-правові категорії, а й прагнули до їх реалізації у своїй поведінці в довкіллі. Педагогічна майстерність педагогів здатна перетворити складні категорії громадянського виховання на цілком доступні для дітей поняття» [17, с. 50].

Громадянське виховання майбутніх учителів має свої особливості, зумовлені специфікою змісту, рівнем умотивованості та досвідом його використання в подальшій освітній діяльності. Майбутні педагогічні фахівці Нової української школи мають володіти методико-технологічною базою громадянського виховання школярів, що вимагає неординарних підходів до організації цілісного освітнього процесу. Відтак учителеві має бути притаманна сукупність особистісних і професійних якостей, що визначають його готовність до здійснення творчої, інноваційної діяльності в процесі громадянського виховання молоді.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Національне відродження України актуалізує проблему громадянського виховання молоді, оскільки майбутнє держави залежить від того, наскільки вона зможе забезпечити виховання духовно зрілих, соціально свідомих та активних громадян.

Труднощі процесу реформування сучасної освіти в Україні спонукають до здійснення ґрунтовного аналізу найважливіших законодавчих документів та пошуку ефективних напрямів підготовки фахівців. Концепція Нової української школи орієнтує ВНЗ на підвищення рівня професійної підготовки майбутніх учителів, виховання їх як високосвідомих, відповідальних та соціально активних громадян України, здатних стати гідним взірцем для молодого покоління.

Перспективу подальших розвідок у колі зазначеної проблематики вбачаємо у вивченні та розробленні організаційно-педагогічного забезпечення громадянського виховання майбутніх учителів у контексті Нової української школи.

Список використаних джерел та літератури

1. Гребеник Т. В. Управління процесом громадянського виховання студентів вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Тетяна Вікторівна Гребеник. – Луганськ, 2011. – 283 с.
2. Національна доктрина розвитку освіти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

3. Моїсєєва Ф. А., Усачов В. А. Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті болонського процесу / Ф. А. Моїсєєва, В. А. Усачов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2014. – № 1 (58). – С. 36–40.
4. Кучинська І. Розвиток громадянськості в науковій думці українських вчених у ХХ ст. / І. Кучинська // Українська література в загальноосвітній школі. – 2007. – № 12. – С. 47–50.
5. Козлова О. Г. Керівництво громадянським вихованням студентської молоді / О. Г. Козлова, Т. В. Гребеник : навч.-метод. посібник. – Суми : Університетська книга, 2010. – 188 с.
6. Семенець-Орлова І. А. Нормативно-правове забезпечення освітніх змін в Україні / І. А. Семенець-Орлова // Теорія та практика державного управління. – 2017. – №3 (58). – С. 1–10.
7. Указ Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді» на 2016 – 2020 роки від 13.10.2015 № 580/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>
8. Грітчина А. Формування громадянської відповідальності підлітків: законодавчий аспект / А. Грітчина // Молодь і ринок. – 2017. – № 2 (145). – С. 22–25.
9. Концепція нової української школи [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczija.html> (дата звернення 19.07.2017).
10. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
11. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості / І. Д. Бех // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. : за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Черкаси, 19–21 травня 1998 р.). – Черкаси, 1998. – С. 23–27.
12. Курилюк Н. Активна громадянська позиція молоді: поняття, сучасний стан, фактори впливу сучасного інформаційного простору / Н. Курилюк // Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід : Матеріали першої науково-практичної конференції (Острого, 19 червня 2013 р.). – Острого : ГО «Центр демократичного лідерства», НУ «Острозька академія», 2013. – С. 135–139.
13. Сипченко В. І. Громадянська позиція майбутнього вчителя (теоретичний аспект) / В. І. Сипченко // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2008. – № 1.
14. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / Укладач Наталія Степанова. – Черкаси : Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської міської ради, 2014. – 44 с.
15. Казакова Н. В. Реалізація принципів педагогічної моралі у професійній діяльності педагога / Н. В. Казакова, Л. С. Пісоцька // Педагогічний дискус. – 2012. – № 13. – С. 130–133.
16. Майданик О. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи засобами інноваційних технологій / О. В. Майданик // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2017. – Випуск 2 (88). – С. 176–180.
17. Українські педагоги про національно-патріотичне виховання : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.]; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Зозуля С. М., Філімонова Т. В.; літ. ред. Редько-Шпак Л. В.; рецензенти Сухомлинська О. В., Коляда Н. М.]. – Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2016. – 60 с.

REFERENCES

Вера Афанасьевна Курок,

доктор педагогических наук, профессор,
заведующая кафедрой технологического
и профессионального образования
Глуховского национального педагогического
университета имени Александра Довженка
e-mail: virakurok@gmail.com

ГРАЖДАНСКОЕ ВОСПИТАНИЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ УКРАИНСКОЙ ШКОЛЫ

В статье обоснованы теоретические основы гражданского воспитания молодежи, акцентировано внимание на актуальности названного воспитания для будущего учителя в условиях

реализации Концептуальных основ реформирования средней школы «Новая украинская школа». Проведен анализ законодательных документов в области образования с точки зрения гражданского воспитания личности в контексте профессиональной подготовки учителя. Определено содержание гражданского воспитания будущего учителя в соответствии с заданиями реформирования высшего образования Украины.

Ключевые слова: воспитание, гражданское воспитание, гражданская компетентность, будущий учитель, Новая украинская школа.

Vira Kurok,

Pedagogical sciences doctor, professor,
head of Technological and Professional education
chair,
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical
university
e-mail: virakurok@gmail.com

FUTURE TEACHER'S CIVIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

The theoretical bases of youth's civic education are grounded in the article. The importance of future teachers' civic education in the conditions of implementing the concept of reforming secondary education «New Ukrainian School» is underlined. The analysis of legislative documents in the field of education concerning individual's civic education in the context of teacher's professional training is carried out. The content of future teachers' civic education according to the tasks of reforming higher education in Ukraine is analyzed.

Key words: education, civic education, civic competence, future teacher, «New Ukrainian School».

Introduction. The main legislative acts of Ukraine are aimed at educating a young person as a conscious, highly culturally, spiritually and physically perfect citizen, patriot, with the formed needs and abilities to live in a civic society. In this aspect, the teacher's activity, whose mission is to educate generation, that will create the future of our state and the welfare of the people, becomes actual.

Therefore, civic education of future teacher as the base carrier and the transferer of main civic values related to the younger generation is a strategic task of the higher education system developing.

Purpose. The purpose of the article is to analyse the content of future teachers' civic education in the context of Ukraine higher education system reforming.

Methods. To achieve the goal a set of scientific methods was used: theoretical (analysis of scientific and pedagogical, psychological, scientific-methodical and philosophical literature concerning the studied problem; systematization and generalization of the analyzed theoretical sources and advanced pedagogical experience on the problem of the future teacher's civic education) and empirical (pedagogical observation).

Results. The result of the youth's civic education largely depends on the teacher's position, his/her professional and personal qualities, national character, patriotic consciousness, and civic outlook. Achieving the goal of such educational influence is real only if the pupils perceive their teacher as the example of a citizen and patriot, worthy for imitation.

Originality. Future teachers' civic education has its own peculiarities caused by the specific of the content, the level of motivation and experience of using it in further educational activities. Future pedagogues of the New Ukrainian school should master methodological and technological basis of the schoolchildren civic education, which requires unordinary approaches to the holistic educational process organizing. Therefore, the teacher should possess a combination of personal and professional qualities that determine his/her readiness for creative, innovative activity in the process of youth's civic education.

Conclusions. The National Renaissance of Ukraine actualizes the problem of young people's civic education since the future of the state depends on whether it can provide the education of mentally mature, socially conscious and active citizens. The Concept «New Ukrainian School» focuses higher educational establishments' attention on increasing the level of future teachers' professional training, educating them as highly conscious, responsible and socially active citizens of Ukraine, able to become a worthy example for the younger generation.

Key words: education, civic education, civic competence, future teacher, «New Ukrainian School».

References

1. Hrebenyk T. V. Upravlinnia protsesom hromadianskoho vykhovannia studentiv vyshchoho navchalnogo zakladu : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.06 / Tetiana Viktorivna Hrebenyk. – Luhansk, 2011. – 283 s.
2. Natsionalna doktryna rozvytku osvity Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
3. Moisieieva F. A., Usachov V. A. Yevropeiska intehratsiia vyshchoi osvity Ukrainy v konteksti bolonskoho protsesu / F. A. Moisieieva, V. A. Usachov // Nauka. Relihiia. Suspilstvo. – 2014. – № 1 (58). – S. 36–40.
4. Kuchynska I. Rozvytok hromadianskosti v naukovi dumtsi ukrainskykh vchenykh u KhKh st. / I. Kuchynska // Ukrainska literatura v zahalnoosvitni shkoli. – 2007. – № 12. – S. 47–50.
5. Kozlova O. H. Kerivnytstvo hromadianskym vykhovanniam studentskoi molodi / O. H. Kozlova, T. V. Hrebenyk : navch.-metod. posibnyk. – Sumy : Universytetska knyha, 2010. – 188 s.
6. Cemenets-Orlova I. A. Normatyvno-pravove zabezpechennia osvitnykh zmin v Ukraini / I. A. Cemenets-Orlova // Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia. – 2017. – №3 (58). – S. 1–10.
7. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi» na 2016 – 2020 roky vid 13.10.2015 № 580/ [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>
8. Hritchyna A. Formuvannia hromadianskoi vidpovidalnosti pidlitkiv: zakonodavchy aspekt / A. Hritchyna // Molod i rynek. – 2017. – № 2 (145). – S. 22–25.
9. Kontseptsiiia novoi ukrainskoi shkoly [Elektronnyi resurs] / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. – Rezhym dostupu : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html> (data zvernennia 19.07.2017).
10. Honcharenko S. Ukrainyskiy pedahohichnyi slovnyk / S. Honcharenko. – K. : Lybid, 1997. – 376 s.
11. Bekh I. D. Psykholoho-pedahohichni umovy vykhovannia u molodi hromadianskosti / I. D. Bekh // Hromadianske vykhovannia studentskoi molodi v umovakh transformatsii suspilstva : zb. nauk. st. : za materialamy Vseukrainskoho naukovopraktychnoho seminaru (m. Cherkasy, 19–21 travnia 1998 r.). – Cherkasy, 1998. – S. 23–27.
12. Kuryliuk N. Aktyvna hromadianska pozytsiia molodi: poniattia, suchasnyi stan, faktory vplyvu suchasnoho informatsiinoho prostoru / N. Kuryliuk // Aktualni problemy hromadianskoi osvity ta vykhovannia: ukrainskyi ta zarubizhnyi dosvid : Materialy pershoi naukovopraktychnoi konferentsii (Ostroh, 19 chervnia 2013 r.). – Ostroh : HO «Tsentri demokratychnoho liderstva», NU «Ostrozka akademiia», 2013. – S. 135–139.
13. Sypchenko V. I. Hromadianska pozytsiia maibutnoho vchytelia
14. (teoretychnyi aspekt) / V. I. Sypchenko // Pedahohichna nauka: istoriia, teoriia, praktyka, tendentsii rozvytku. – 2008. – № 1.
15. Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti uchniv zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv u vidpovidno do vymoh novykh derzhavnykh osvitnykh standartiv / Ukladach Nataliia Stepanova. – Cherkasy : Vydavnytstvo Cherkaskoho oblasnoho instytutu pislidyplomnoi osvity pedahohichnykh pratsivnykiv Cherkaskoi miskoi rady, 2014. – 44 s.
16. Kazakova N. V., Pisotska L. S. Realizatsiia pryntsypiv pedahohichnoi morali u profesiinii diialnosti pedahoha / N. V. Kazakova, L. S. Pisotska // Pedahohichnyi diskus. – 2012. – № 13. – S. 130–133.
17. Maidanyk O. V. Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnykh uchyteliv pochatkovoii shkoly zasobamy innovatsiinykh tekhnolohii / O. V. Maidanyk // Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. – 2017. – Vypusk 2 (88). – S. 176–180.
18. Ukrainski pedahohy pro natsionalno-patriotychne vykhovannia : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. seminaru / DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho [ta in.]; [redkol.: Berezivska L. D. (holova redkol.), Zozulia S. M., Filimonova T. V.; lit. red. Redko-Shpak L. V.; retsenzenty Sukhomlynska O. V., Koliada N. M.]. – Kyiv : DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho, 2016. – 60 s.

Отримано редакцією 20.02.2018 р.